

Я. Я. Іваноў
Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт

**КАГНІТЫЎНЫЯ І ГРАМАТЫЧНЫЯ ПЕРАДУМОВЫ
ФАРМІРАВАННЯ ПРЫКАЗАК ЯК РАЗНАВІДНАСЦІ
АБАГУЛЬНЕНА-УНІВЕРСАЛЬНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ
У АНТАГЕНЭЗЕ МОВЫ**

Абагульнена-універсальныя выказванні як разнавіднасць выслоўя наогул (гэсп. сцісла і яскрава выказанай глыбокай думкі) вядомы з глыбокай даўніны. З глыбіні тысячагоддзяў паходзіць такія жанры народнай вусна-пазтычнай творчасці, як прыказкі і прыкметы, моўнай формай якіх з'яўляюцца менавіта абагульнена-універсальныя выказванні.

Прыказкі актыўна ўжываліся, паводле антрапалагічных даследаванняў, яшчэ ў эпоху неаліту (прыкладна ў VIII–III тыс. да н. э.). Знакаміты англійскі антраполог Э. Б. Тайлар (1832–1917) у сваёй вядомай працы “Primitive Culture” (1871) заўважае, што ў мове жыхароў архіпелага Фіджы, якія яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. знаходзіліся на той стадыі развіцця, якую б археолагі назвалі познім каменным векам, было зафіксавана некалькі прыказак. Тое ж самае было адзначана і ў іншых прымітыўных культурах. Напр., “у адной з навазеландскіх прыказак гаворыцца, што гультай часта карыстаецца здабыткамі працавітага: *Вялікія шчэпкі ад моцнага дрэва дастаюцца абібоку.* (Тут і далей курсіў мой – Я. І.), а другая выказвае ісціну, што *Можна бачыць крывізму сцябла, а крывізму сэрца бачыць немагчыма.* У басута Паўднёвай Афрыкі прыказка *Львы рыкаюць і тады, калі ядуць* азначае, што ёсць людзі, якія ніколі нічым не бываюць задаволеныя. *Месяц сярбы – месяц галаўнога болю* – гаворыцца пра тых, хто ўхіляецца ад працы. *Злодзеі ясі грамавыя стрэлы* – азначае, што злодзеі сам наклікае на сябе пакаранне неба” [Тайлар 1989: 77].

Калі ўлічваць тое, што ў глотагенезе пераносна-вобразнаму спосабу абагульнення рэчаіснасці, уласціваму прыказкам, не магло не папярэднічаць функцыянаванне абагульненых выказванняў з прамым значэннем, а ўстойлівым у маўленні фразам абагульненай семантыкі – ўжыванне свабодных па сваёй лексічна-граматычнай структуры абагульненых выказванняў (у тым ліку і як прататыпаў прыказак), то можна сцвярджаць, што абагульнена-універсальныя выказванні як прадукт і спосаб маўленча-мысленчай дзейнасці існавалі ўжо ў самы ранні перыяд развіцця мовы (прынамсі, да VIII тыс. да н. э.).

Перадумовай узнікнення абагульнена-універсальных выказванняў у антагенезе мовы трэба лічыць эмпірычнае адкрыццё першабытным чалавекам таго факту, што сувязі паміж тымі ці іншымі аб’ектамі рэчаіснасці здольны мець сталы характар, г. зн. больш ці менш рэгулярна паўтарацца ў аднолькавых умовах існавання гэтых аб’ектаў. Можна меркаваць, што без усведамлення гэтага было б наогул немагчыма асэнсаванне “нечага” як “нечага”, г. зн. былі б немагчымы, у прыватнасці, і акты элементарнай і першаснай сігніфікацыі – “дафанетычнага і звышфанетычнага асэнсавання сляпога гука ў мэтах камунікацыі” праз “падвядзенне адзінкавага пад агульнае і функцыянаванне агульнага як нечага, што надае сэнс адпаведнаму адзінкаваму” [Лосев 1983: 144–145]. Гэтаксама ж утварэнне суджэнняў тыпу *Іван – гэта чалавек* ці *Жучка – гэта сабака* (дзе “выказнік скарыстоўваецца як нейкая агульнасць, у межах якой аб’ядноўваецца ўсё адзінкавае”, а “дзейнік перастае ўспрымацца як нешта глабальнае і непадзельнае, цьмянае і бессэнсоўнае, а пачынае разумецца як нешта, што атрымала для сябе пэўны сэнс, як нешта цяпер ужо ўсвядомленае”, гл. [Лосев 1983: 145]) немагчыма без асэнсавання ў межах перцепцыі таго, што “*Любы*” *Іван – гэта чалавек* і “*Любая*” *Жучка – гэта сабака* (г. зн. без усведамлення таго, што ўсе аднародныя адзінкавыя рэаліі можна звесці да пэўнай агульнасці). А гэта, у сваю чаргу, цалкам немагчыма без упэўненасці ў тым, што “*Іван*” – гэта імя менавіта чалавечае, а “*Жучка*” – гэта мянушка менавіта сабачая (г. зн. без сталай сувязі адпаведнага оніма з пэўным класам аднародных аб’ектаў наймення).

Узнікненне абагульнена-універсальных выказванняў як моўных адзінак, што адлюстроўваюць не асобныя, канкрэтныя рэаліі, а іх цэлыя класы, было непарыўна звязана з узнікненнем тэарэтычнага (заснаванага на абагульненні) мыслення і магчымасцю катэгарыяльнага размежавання ў свядомасці чалавека думкі і рэчаіснасці, калі агульнае паняцце аддзяляецца ад таго прадмета, які яно абазначае, і пераўтвараецца ў асобную “сутнасць” (што адбылося ў антагенезе чалавечага мыслення прыкладна ў перыяд верхняга палеаліту 50-40 тыс. гадоў да н. э). Менавіта гэты час трэба лічыць у глогагенезе ніжняй мяжой развіцця выказванняў абагульненай семантыкі, а гэта, у сваю чаргу, значыць, што элементарныя па сваёй сінтаксічнай пабудове абагульнена-універсальныя выказванні былі ўласцівыя чалавечай мове яшчэ на самых ранніх стадыях эвалюцыі *Homo sapiens sapiens*.

Моўнае адлюстраванне сталых сувязей паміж тымі ці іншымі аб’ектамі рэчаіснасці патрабуе выкарыстання пазачасавых сінтаксічных канструкцый сказа. Гэтаму ў найбольшай ступені адпавядаюць іменныя сказы, якія, што пераканаўча паказаў Э. Бенвеніст, будучы супрацьпастаўлены дзеяслоўным сказам як дзве розныя формы выказвання, ніколі не ўжываюцца для апісання фактаў у іх канкрэтнасці, а адлюстроўваюць толькі “абсалютныя ісціны” па-за сувяззю з часам, асобай і абставінамі (таму і найбольш падыходзяць для такіх выказванняў, як “выслоўі” і “прыказкі”, ды імі звычайна і абмяжоўваюцца), бо “іменны сцвярджалны сказ, унутрана закончаны, ставіць выказванне па-за якой бы там ні было часовай ці мадальнай лакалізацыяй або суб’ектыўнай сувяззю з прамоўцам” [Бенвеніст 1974: 176]. Гэта складае такі тып граматычнай абстракцыі, як “лакацыя (абстракцыя адносін чалавека да месца і часу маўлення)”, што разам з двума іншымі тыпамі абстракцыі – намінацыяй і прэдыкацыяй з’яўляецца асновай намінацыйнай, сінтаксічнай і прагматычнай функцыі мовы і характарызуе яе цалкам як сродак зносін, пазнання і ўздзеяння [Степанов 1973]. Магчымасць існавання бездзеяслоўных сказаў сведчыць аб тым, што прэдыкацыя (як сцвярджанне пазачасовай сувязі аб’ектаў і/або іх прыкмет) цалкам незалежная ад лакацыі (як дэйкісісу сітуацыі зносін, што вызначаецца трыядай “я – тут – зараз”) і ў гістарычнай перспектыве развіцця граматычнай структуры мовы не магла ёй не папярэднічаць, бо толькі ў дзеяслоўных сказах спалучаюцца фармальныя паказчыкі і сэнсы ўсіх трох функцый моўных выяўленняў (да прэдыкацыі дадаецца лакацыя праз намінацыю як паказчык спосабу быцця – саму лексему дзеяслова).

Менавіта таму формы прэдыкацыі без дзеяслова (або іншых граматычных форм тэмпаральнасці, аспектуальнасці, персанальнасці і г. д.) у выглядзе простага злучэння двух імёнаў з’яўляюцца найстаражытнейшымі ў антагенезе мовы і настолькі, паводле Э. Бенвеніста, “усагульныя”, што лягчэй было б пералічыць канкрэтныя мовы, у якіх яны з цягам часу зніклі (напр., сучасныя германскія мовы). А гэта значыць, што абагульнена-універсальныя выказванні як прадукт і спосаб маўленча-мысленчай дзейнасці знайшлі сваё ўвасабленне ўжо ў першасных формах прэдыкацыі (інакш кажучы, можна меркаваць, што першыя выказванні, пабудаваныя па мадэлі двусастаўнага сказа, былі менавіта абагульненыя), што адлюстравана ў шматлікіх прыказках розных моў свету.

Параўн.: бел. *Баязліваму і заяц – воўк, Згуба не загуба*; рус. *Вольному – воля, Попытка не пытка, Ум хорошо, а два лучше*; лац. *Omnis homo mortalis* ‘Чалавек смяротны’, *Omnia praeclara rara* (< *Ciceronis*) ‘Усё выдатнае – рэдкасць’; англ. *The sooner the better* ‘Хутчэй – лепш’, *Like father, like son* ‘Які бацька, такі сын’; ням. *Ehstand Wehstand* ‘Брак – ярмо’, *Lange Haare kurzer Sinn* ‘Валасы доўгія, розум кароткі’, *Mitgefangen Mitgehungen* ‘Грэх папалам і бяда папалам’ і да т. п. Такія прыказкі, як правіла, маюць вельмі старажытнае паходжанне і ў многіх сучасных індаеўрапейскіх мовах з’яўляюцца толькі рэфлексамі калісьці вельмі прадукцыйнай мадэлі іменнага сказа.

З’яўленне першых прыказак, такім чынам, аддзяляе ад нашых дзён сапраўдная бездань часу. Паказальна пры гэтым, як заўважае Э. Тайлар, што пераважная большасць прыказак у сучасных народаў першабытнай культуры ні ў чым не ўступаюць еўрапейскім. Напрыклад, “негрыцянская прымаўка *Той, у каго толькі брыво служыць лукам, ніколі не зможа забіць звера* калі не так элегантная, то, безумоўна, больш маляўнічая, чым англійская *Грубае слова не ламае касцей*. Стары будыйскі афарызм *Чалавек, які аддаецца варожасці, надобны на таго, хто кідае попел з падветранага боку: попел ляціць назад і пакрывае яго з ног да галавы* выказаны менш праявічна з большай дасціпнасцю ў прыказкі неграў: *Попел ляціць назад у твар таму, хто яго кідае*” [Тайлар 1989: 77]. Гэта дазваляе меркаваць, што прыказкі на ўсім працягу гісторыі свайго развіцця як прадукту маўленча-мысленчай дзейнасці (у тым ліку і ў яе ўсведамленні як творчага акта) засталіся нязменнымі не толькі па спосабах свайго ўтварэння і адлюстравання рэчаіснасці, але і як структурны тып тэкстаў і разнавіднасць моўных адзінак (абагульнена-універсальных выказванняў).

Літаратура

Бенвенист, Э. Именное предложение / Э. Бенвенист // *Общая лингвистика* / Э. Бенвенист ; под ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – С. 167 – 183.

Лосев, А. Ф. О первичных типах языковой сигнификации / А. Ф. Лосев // *Языковая структура : учеб. пособие* / А. Ф. Лосев. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1983. – С. 144 – 178.

Степанов, Ю. С. Семiotическая структура языка: (Три функции и три формальных аппарата языка) / Ю. С. Степанов // *Известия АН СССР. Сер. лит. и яз.* – 1973. – Т. 32. Вып. 4. – С. 340 – 355.

Тайлар, Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлар ; перев. с англ. Д. А. Коропчевско-го ; предисл. и примеч. А. И. Першица. – М. : Полит. лит., 1989.